

Vreemdeling in eigen land

Het oorlogsdagboek van Anna Haag

bezorgd door Jennifer Holleis

vertaald door Irene Dirkes en Lucienne Pruijs

ALFABET UITGEVERS

2023

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

De vertalers ontvingen voor deze vertaling een projectsubsidie van het Nederlands Letterenfonds. De uitgave van dit werk is daarnaast ondersteund met een bijdrage van het Goethe-Institut.

Copyright © erven Anna Haag
Oorspronkelijke titel *'Denken ist heute überhaupt nicht
mehr Mode' Tagebuch 1940-1945*
Oorspronkelijke uitgeverij Philipp Reclam jun.
Verlag GmbH (2021)
© Nederlandse vertaling Irene Dirkes, Lucienne Pruijs en
Alfabet Uitgevers
Omslagontwerp bij Barbara
Omslagbeeld en auteursfoto erven Anna Haag
Typografie binnenwerk CeevanWee, Amsterdam

ISBN 978 90 213 4178 1
NUR 680

alfabetuitgevers.nl

Alfabet Uitgevers vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Inhoud

Voorwoord van de uitgever 7

Ter inleiding 9

1940 11

1941 31

1942 161

1943 255

1944 343

1945 413

Over deze uitgave 443

Nawoord door Jennifer Holleis 445

Noten 457

Voorwoord van de uitgever

In de jaren twintig van de vorige eeuw maakte Anna Haag (1888-1982) carrière als schrijfster. Ze publiceerde korte verhalen en succesvolle romans. Op jonge leeftijd was ze in het huwelijk getreden met de wiskundestudent Albert Haag, met wie ze drie kinderen kreeg. Aanvankelijk speelde politiek in haar boeken amper een rol. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd haar werk dan ook niet verboden, al werd ze steeds minder gelezen omdat ze bekendstond als pacifist.

Vanaf het begin van de oorlog vertrouwde Haag haar gedachten toe aan een geheim dagboek. Alleen op papier kon zij vrijuit verslag doen van hetgeen ze meemaakte. Daarbuiten moest de schrijver altijd waakzaam zijn. Niet alleen haar schoonzoon was een fanatieke nazi, die regelmatig dreigde zijn eigen schoonouders aan te geven; ook haar eigen broer was een aanhanger van de Führer. Haar dagboek verstopte ze elke avond in het kolenhok, bang als ze was om door de Gestapo te worden opgepakt.

Vlak na de oorlog maakte Anna Haag met hulp van haar man een selectie uit de twintig dagboekschriften die ze tijdens de oorlogsjaren had volgeschreven. Daaruit ontstond een selectie van vijfhonderd pagina's. Maar in het naoorlogse Duitsland bleek geen enkele uitgever bereid haar dagboek uit te geven. Anna Haag stortte zich vervolgens op haar politieke carrière.

Bijna zeventig jaar later, in het voorjaar van 2013, overhandigde Edward Timms, professor germanistiek aan de universiteit Sussex, een rode kartonnen doos aan zijn student Jennifer Holleis. In die doos bevonden zich de vijfhonderd flinterdunne,

volgetypte pagina's: het geheime oorlogsdagboek van Anna Haag. Timms had het gekregen van zijn goede vriendin en collega Sybil Oldfield, de kleindochter van Anna Haag.

Dankzij het goede werk van Edward Timms en Jennifer Holleis en met de welwillende hulp van de nabestaanden verschijnt nu eindelijk het oorlogsdagboek van Anna Haag, een uniek document waarin de schrijver verslag doet van het dagelijks leven in het Derde Rijk. Ze beschrijft onomwonden hoe de gruwelijkheden zich steeds verder opstapelden en hoe gewone burgers telkens weer hun morele kompas moesten bijstellen. Een huiveringwekkend en onvergetelijk verslag.

November 2022

Arend Hosman, uitgever van Alfabet

Ter inleiding

Ik heb drie kinderen: Ludowike, Cläre en Martin. Ludowike en Cläre zijn getrouwd. Eerstgenoemde woonde bij het begin van deze notities in het noorden van Duitsland. Cläre, die met een Engelsman getrouwd is, woont in Birmingham. Ze heeft een dochtertje, Mary. Martin ging voor de oorlog als jongen van zestienhalf in Engeland studeren en kon bij het uitbreken van de oorlog niet meer terugkeren. Het aanbod om Engels staatsburger te worden heeft hij afgeslagen omdat hij het leven van zijn ouders niet in gevaar wilde brengen, dat wil zeggen, omdat hij ze wilde behoeden voor de greep van de Gestapo. Hij werd geïnterneerd. De notities beginnen helaas niet met de eerste oorlogsdag.

1940

11-5-1940 Waarom zouden een Mozart, een Beethoven, een Goethe hebben geleefd en hun werk hebben geschapen, als wij mensen van nu niets anders weten te doen dan doden en verwoesten?

Mei 1940 In de tram: 'Dan huil je niet, dan ben je trots!' (Een moeder huilt; haar zoon, een parachutist, is bij zijn sprong aan een boom blijven hangen en gestorven.)

19-5-1940 Wat me in het diepst van mijn ziel aangrijpt, is niet de incidentele slechtheid die zich doorgaans als neveneffect van het normale leven voordoet, maar het feit dat in ons land de slechtheid nu tot principe is verheven.

22-5-1940 Nooit van mijn leven heb ik mijn machteloosheid zo pijnlijk ervaren als in deze dagen. Mijn drie kinderen moeten zonder mijn hulp hun weg door de donkere kant van het leven vinden. Hoe zal het Martin vergaan als geïnterneerde burger in Engeland? Hoe zal Cläre zich staande houden? Zal haar huwelijk met een Engelsman niet verstoord worden door de gebeurtenissen? Hoe zal Ludowikes huwelijk zich ontwikkelen? Zal haar man niet toch nog besmet raken met de bruine pest? Hij wil immers carrière maken, carrière tot elke prijs. Voor mij is het alsof ik, alsof mijn kinderen het vaderland zijn kwijtgeraakt.

23-6-1940 Je zou je toch moeten kunnen voorstellen dat vrouwen met verantwoordelijkheidsbesef, vrouwen die mid-

den in het leven staan, die door stormen geteisterd dapper hebben standgehouden, die helder inzicht in allerlei menselijke zaken hebben verworven, vrouwen die objectief zijn, zonder ijdelheid, omdat ze daar helemaal geen tijd voor hebben – dat zulke vrouwen door hun medewerking aan het leiden van staatszaken een aangenaam effect op de ontwikkeling van de staat en het welbevinden van zijn burgers zouden moeten hebben.

28-6-1940 Mijn route van de tramhalte naar mijn huis voert me langs het huis van meneer de apotheker, vader van een vier maanden oude zuigeling. Als ik erlangs loop, hoor ik nu op elk moment van dag en avond hoe de moeder voor haar kind als slaapliedje zingt: ‘...denn wir fahren, denn wir fahren gegen Engelland – Engelland!’*

10-7-1940 De vrouw van de apotheker zei: ‘Dat zijn de laatste stuiptrekkingen van die Engelse heerschappen, de laatste wanhoopskreet.’ Ze bedoelde daarmee de nachtelijke bezoeken van sporadische Engelse vliegtuigen, die wij ook in onze stad meemaken.

15-7-1940 Nicht Pauline in Baltimore heeft Cläre en haar kind uitgenodigd om het bedreigde Engeland te verlaten en naar haar toe te komen. Ik ben haar zo dankbaar voor dat aanbod.

12-8-1940 Cläre wil *niet* met haar kind naar Baltimore. Ze wil haar man niet in de steek laten. Dat schreef nicht Pauline vanuit Baltimore. Dat had ik sowieso al gedacht. Wat staat die arme kinderen te wachten! Dat is de gedachte, de zorg die ik dag en nacht met me meedraag. En niet kunnen helpen, niet eens advies kunnen geven! Alles moeten laten gebeuren, zoals het zal gebeuren!

Martin was op 29 juni nog in zijn interneringskamp in Engeland, schrijft Pauline. Ze vertelt verder over de ‘sportdag’ en

de ‘bonte avond’, waaraan Martin heeft meegedaan. Je verbaast je erover dat zulke evenementen mogelijk zijn in Engelse evangenschap! Als je dat vertelt, dan krijg je als antwoord dat Martin vast en zeker onder dwang heeft moeten schrijven om de indruk te wekken dat de geïnterneerden goed behandeld worden.

18-8-1940 Gisteren is Birmingham gebombardeerd. Arme kleine Mary! (Kleindochter) Hopelijk blijven die drie lieve mensen zulke verschrikkingen in de toekomst bespaard. – Ik bid daar met hart en ziel voor!

Tussen 20 en 25 augustus gaat de invasie van Engeland echt gebeuren! Dat zeggen de mensen. Hebben ze gelijk? Een verlofganger vertelde in de tram dat hij net een telegram had gekregen, hij moet onmiddellijk naar zijn legeronderdeel terugkeren. Hij is er niet enthousiast over. Hij verheugt zich niet op de ‘aanstaande avonturen’, niet op ‘de grootsheid van de taak’. Er zou eindelijk ‘een eind’ aan moeten komen, zei hij. ‘Je wilt tenslotte ook weer eens iets anders doen,’ voegde hij eraan toe. Arme kerel! Je wilt ‘iets anders doen’? Hoe kun je zoiets hardop zeggen in de tram? Je hebt geluk dat niemand het bij ‘de geëigende plaats’ aangeeft. Anders word je morgen misschien opgehaald en naar een heel ‘ongeëigende’ plaats gebracht.

9-9-1940 Verdrietig ben ik, zo verdrietig! ‘Bombarde- ment op Londen! Warschau en Rotterdam overtroffen’, meldt de krant. Niemand in Engeland kan verdrietiger en meer van pijn vervuld zijn dan ik. Arme Cläre! Arme kinderen! Arme jongen! Ludowike speelt de ‘Mondscheinsonate’ van Beethoven. Er zit zoveel troost in die zachte harmonieën: ik kan alleen maar huilen, huilen. De verschrikking is losgebarsten. Hoe zal het aflopen! Wat zal er van de mensheid worden?

12-9-1940 Ninevé en Babylon zijn ooit verwoest en nooit meer herrezen. Londen – heel Engeland trouwens – wacht hetzelfde lot. St Paul’s Cathedral, Buckingham Palace – naast tal-

loze andere gebouwen – zijn gebombardeerd. ‘Het gejammer om medelijden uit Londen’ zou belachelijk zijn; want wat wij doen zijn slechts ‘vergelgingsmaatregelen’. In die trant schrijven de kranten. Hitler zei dat hij de Engelse steden ‘van de aardbodem wil wegvagen’.

Om hoeveel leed te moeten meemaken hebben moeders hun kinderen gebaard! Hoelang, hoe onwaarschijnlijk lang is het geleden dat mijn drie kinderen klein waren, en toch was het ooit echte werkelijkheid! Wat maak ik me vaak zorgen om jullie, lieverds, die in een land wonen dat ‘vernietigd moet worden’, zoals twee vroegere schoolkameraden van Martin me onlangs schreven en zoals ik het elke dag in de kranten lees! Bidden jullie wel? Zoals jullie in je kinderjaren met mij hebben gebeden, als ik aan jullie bed kwam om welterusten te zeggen. Wat waren dat mooie tijden vol harmonisch en onbedreigd geluk. Ik heb ze veel te weinig benut! Elke minuut zou ik willen terughalen en die nog eens heel bewust opnieuw beleven, me helemaal overgevend aan het gelukzalige ogenblik.

17-9-1940 Vandaag heb ik naar muziek geluisterd. Op de radio weliswaar en ook maar heel kort. Maar het was alsof ik in een ver, schitterend sprookjesrijk terechtkwam, zoals ik me als kind gevoeld zou hebben als ik had mogen binnengaan in een van de met edelstenen overdekte paleizen van goede feeën. Het was een belevens die ik niet kan beschrijven. De indruk die die paar lieflijke harmonieën vandaag op me maakten, bewijst me dat ik in alle ellende en zorgen, door al het gehaast en gejaag om de dagelijkse bezigheden daadwerkelijk *vergeten* ben dat er eigenlijk zo iets prachtigs is als muziek! Waarom is die er? Terwijl daarnaast...? Nee, het valt niet met elkaar te rijmen, al vraag je nog zo vaak naar een verklaring daarvoor, waarom de mensen zo goed zijn, zo geweldig, zo onbegrijpelijk eerbiedwaardig in hun gave om zulke verschillende, wonder-schone dingen de wereld in te toveren – en waarom ze daarnaast enorm veel intelligentie gebruiken om al die prachtige, door hen geschapen zaken weer te vernietigen of ze op zijn

minst van hun zin te beroven. Want wie kan er nog een vreugdevolle betekenis vinden in een kunstwerk – van welke aard dan ook – als morgen een bom dát of jezelf of iets wat je het dierbaarst is kan verpletteren, als je weet dat er elke minuut onmetelijke ellende door mensen over mensen wordt uitgestort. ‘Vernietiging’ is de god van de dag! Hem aanbidden we, hem alleen. En wee degene die het waagt om zich afzijdig te houden van deze afgoderij!

Vandaag kwam er een brief van een zendelingsvrouw: haar man, die met Martin geïnterneerd was, is in Schotland; anderen hadden hun aankomst in Canada gemeld. Waar is mijn lieve, lieve jongen? Waar hij ook is, hij is in ‘Gods hand’, schreef de vrouw aan mij.

18-9-1940 Steeds heftiger verlang ik naar een leven vol gedachten, naar een eindeloze tijd, waarin ik al de wonderschone dingen die mensen geschapen hebben in me zou kunnen opnemen en er misschien zelf nog een beetje aan zou kunnen toevoegen. Naar een eindeloze tijd waarin ik over talloze dingen duidelijkheid zou kunnen krijgen die achter muren voor mij verborgen blijven. Ik zou graag zoeken naar de redenen die er debet aan zijn dat de mensheid zich steeds weer van het hoge voetstuk, waar ze dankzij haar weergaloze daden óp geklommen is, in zo’n afschuwelijke afgrond stort. Dat zou een ‘natuurwet’ zijn? Nee! Alles wat mensenwerk is, *kan* veranderd worden! En dat schandalige ‘mensenwerk’ dat ‘oorlog’ heet, en dat men met slingers, met valse, leugenachtige idealen versiert en aan de kortzichtige mensen voorstelt als een ‘grootse zaak’, als een ‘nobele zaak’ – daar wil ik de slingers van afrukken, mocht me nog een beetje kracht resteren na dit ‘staalbad’.

Een deprimerend besef: er zijn in Duitsland angstaanjagend weinig mensen die gebukt gaan onder de vrijheidsbeperving dat ze niets mogen zeggen. Waarom? Je zou geneigd kunnen zijn om te antwoorden: ‘Omdat ze niets te zeggen *hebben!*’

21-9-1940 Werkinrichtingen in Heidelberg, Slot Bruchsal en – Bethel bij Bielefeld (een tehuis voor zwakzinnigen) gebombardeerd! Een merkwaardige verzameling en keus van de Engelsen. Het is niet te begrijpen en je krijgt er ketterse gedachten van: waarom, hoezo en überhaupt...

Mevrouw dr. Z., mevrouw M. en haar zus, mevrouw L., zijn bij mij op bezoek geweest. De eerste is er volstrekt van overtuigd dat we die halsstarrige Engelsen over hooguit veertien dagen de voet op de nek kunnen zetten, dat de invasie gegarandeerd zal lukken. De andere twee zijn iets sceptischer. Vooral wat Rusland betreft. Hun zus, die in Riga heeft gewoond, heeft blijkbaar allerlei dingen verteld, hoe de ‘innige’, de ‘eeuwige’ vriendschap van de Russen voor ons zich in werkelijkheid openbaart. Ze lijken er bijna zeker van te zijn dat Rusland zich vroeg of laat voor de ‘bloedhond’, zoals Hitler Stalin in *Mijn kamp** zo vriendelijk noemt, gruwelijk zal wreken.

23-9-1940 Ik heb over mijn knulletje (Martin) gedroomd. Ik heb hem ‘welterusten’ gewenst. Dat ik hem welterusten wenste en een paar minuten op de rand van zijn bed zat te kletsen, of ook niets zei: dat was toch ‘ooit’ eigenlijk bijna altijd het hoogtepunt van de dag. Lief, fijn, arm jochie van me! Lieve, arme mama! Hoeveel moeten we missen en door welke duistere dalen voert deze verschrikkelijke tijd! En lief, fijn, arm popje (Cläres koosnaam), met je schattige kindje, wat zul je allemaal wel niet voor angsten doorstaan! Er is een Engels schip met kinderen getorpedeerd en twee derde van de kinderen is verdronken. De afgelopen dagen had ik zo graag gewenst dat je toch met Mary naar Amerika was vertrokken, en nu maak ik me vreselijk ongerust dat je met je lieve kind uiteindelijk juist op dat schip zat! Welke emoties zullen er wel niet door je heen gaan, lief kleintje (Cläres koosnaam), als je nog leeft en elke dag en elk uur voor je dierbaren vreest! Hoe graag willen we na de oorlog allemaal één lijn trekken, zodat zulke ellende zich niet kan herhalen, zodat jullie kinderen niet weer dezelfde ellende wacht! De oorlog zal immers vanwege Gods barmhartig-

heid zo eindigen dat we kunnen werken aan een andere, betere, verstandigere wereld! We zullen toch niet voor de rest van ons hele leven monddood gemaakt blijven, moeten zwijgen, niet mogen uitschreeuwen: ‘Mensen, dwaze mensen, waarom laten jullie je deze ellende welgevallen! Aan welke afgod offeren jullie alles wat het leven voor jullie aangenaam en waardevol maakt!’

24-9-1940 Een vreselijk gerucht doet de ronde! Krankzinnigen en geesteszieken worden om het leven gebracht. Ook de zoon van een dame uit de buurt, die van liefdesverdriet depressief was geworden, schijnt door dat lot getroffen te zijn. Terwijl hij absoluut niet gestoord was. Eén broer is in de Eerste Wereldoorlog gesneuveld als piloot (drager van de Pour le Mérite), een andere (meteoroloog) is nu tewerkgesteld bij de Nederlandse kust, hoewel hij in de Eerste Wereldoorlog zijn hand is kwijtgeraakt. En de ‘overleden’ of ‘verloste’ man nam eveneens deel aan de Eerste Wereldoorlog.

Een vriend van mijn man zei dat de namen van de bewoners van bejaardentehuizen zijn opgevraagd. Wat een ongehoorde barbaarsheid! Zou zoiets mogelijk zijn in Duitsland?

29-9-1940 De heer en mevrouw B. waren bij ons. B’s woorden drukken zwaar op mijn man en mij. Die betrouwbare, nuchter denkende vriend, die altijd door en door democraat was, zegt dat de invasie van Engeland van stapel zal gaan zodra de daarvoor gunstige mist opzet. Hij twijfelt er niet aan dat ook deze onderneming zal slagen. Volgens hem is het allemaal zo fantastisch voorbereid, zelfs de gasoorlog; Engeland *kan* geen weerstand bieden. Maar welk profijt zullen we ervan hebben? ‘Engeland moet alles betalen!’ ‘Eet en drink, de Engelsman dokt ervoor’, dat is de gevleugelde leus binnen het leger dat overal alleen maar zijn voordeel doet met Englands rijkdom, die we nu dagelijks met onze bombardementen en na de invasie met onze tanks en zware artillerie verwoesten.

Mevrouw B. meende dat ik alle huidige ‘grote gebeurtenis-

sen' buiten beschouwing diende te laten. Ik dien – zoveel moet er tenslotte wel aan een moeder worden toegestaan – slechts voor die *ene* wens te leven: 'Dat mijn kinderen en wij elkaar na de oorlog gezond terug mogen zien!' Nee, beste vriendin. Ik kan natuurlijk helemaal niets veranderen. Maar dit ene kan ik wel doen: trouw blijven aan mezelf en aan datgene wat ik dankzij mijn ongebroken verstand en mijn gezonde instinct als goed en juist en menswaardig heb herkend. Nee, nee, nee! Ik wil niet 'te licht bevonden' worden, wil niet voor mezelf hoeven blozen van schaamte, ik wil onwankelbaar vasthouden aan de eeuwige mensheidsidealen, ik wil niet, zoals helaas zovelen, op de wip staan en mijn gewicht dan weer naar de ene, dan weer naar de andere kant verplaatsen! Moet ik alleen aan mijn kinderen en aan mijn eigen geluk en ongeluk denken? Vanzelfsprekend denk ik aan mijn kinderen, en wie hen kent, weet hoeveel geluk ze voor mij betekenen en wat een rijkdom! Maar wat zouden mijn kinderen in deze 'goddeloze' wereld moeten? Hoe moeten ze hun weg vinden? Zal het voor hen nog de moeite waard zijn daarin te leven? In een wereld waarin niemand meer begrip heeft voor een gedicht van Mörike of een liefdeslied van Heine? Waar zulke kunstwerken volledig betekenisloze woordenreeksen lijken! Waar geen 'wetenschap als zodanig' meer bestaat, maar alleen 'doelwetenschap' met als enige doel zo perfect mogelijke vernietigingsmachines te fabriceren! Waar de 'eerbied voor het leven' slechts zo lang bestaat totdat de moeder haar kind met veel pijn en moeite uit haar schoot heeft geperst, waar men echter honderdduizenden, nee miljoenen mensenlevens afslacht, zonder een spier te vertrekken. En waar mensen zich voor deze 'daad van historische betekenis' laten verafgoden, bejubelen en aanbidden!

4-10-1940 Nog steeds niets van de kinderen! Anderen hebben al bericht gekregen van hun geïnterneerde familieleden. Dat ze in Canada zijn. Er is een stoomschip met geïnterneerden door een Duitse onderzeeër tot zinken gebracht! O God! Dan kun je niet anders dan heel stil worden. Maar mag

ik dan klagen? Miljoenen moeders in de wereld dragen een zwaar juk. *Mijn* moedergeluk? Mijn knulletje hoeft tenminste niet te *moorden*!

Gisteren heb ik de ‘Duitse eredienst’, de bekendmaking van het legerbericht, bijgewoond. In het koffiehuis in de kasteeltuin, toen om vijf uur het genoemde bericht door de luidspreker werd meegedeeld! Pijnlijke stilte! Aandachtige gezichten en zachtjes, eerbiedig oplepelen van het gebak, het ijs! O! Wat fijn om een vanille-ijsje, een punchtaart te proeven, als je ‘terloops’ te horen krijgt dat in Londen hele huizenrijen in de as zijn gelegd, dat duizenden vrouwen en kinderen zijn gedood en vijf schepen met man en muis en een waardevolle lading tot zinken zijn gebracht! Hoe goed zul je dan slapen! Wil je jezelf dan niet op nog een stuk gebak trakteren naar aanleiding van deze vreugdevolle boodschap?

5-10-1940 Vandaag kwam uit Amsterdam een enthousiaste briefkaart van een jonge ingenieur die in de vliegtuigindustrie werkt. Hij overnacht in hetzelfde hotel als waar de Rijksmaarschalk zijn intrek pleegt te nemen, schrijft hij.

Zou die naïeve enthousiasteling eigenlijk nog een oog dicht kunnen doen door zijn verheven en verheffende emoties?

13-10-1940 Eergisteren een door het Rode Kruis verstuurd briefje van Cläre! Mijn knulletje is in Canada, zijzelf verwacht haar tweede kind! Lieve Heer en God, behoed de kinderen in hun zware, zware leven! Het is een troost, weliswaar een heel schrale, dat er wordt gezegd dat de invasie voorlopig is afgeblazen! De oorlog schijnt zich verder naar het oosten uit te breiden. Zal Engeland daardoor worden ontlast? Er kwam weer een sprankje dankbare hoop bij mij en talloze andere weldenkende mensen op.

15-10-1940 Een telegram van nicht Pauline uit Baltimore! Martin *safely* in Canada! Ze wil zich om hem bekommeren, de goede ziel! Het voelt alsof mijn arm zich plotseling weer naar

mijn kinderen uitstrekt om ze te beschermen. Pauline wil het contact met de kinderen niet verliezen, ook wanneer ze mij niet meer zou kunnen schrijven. Wat een geluk! Er is iemand die voor Cläre en Martin zorgt.

16-10-1940 Stukadoor Z. vertelde me vandaag dat zijn zoon met verlof was geweest (chauffeur van een pantserwagen). Hij was de oorlog beu. ‘Zoals iedereen,’ voegde de man eraan toe. Wat? Kunnen helden echt genoeg krijgen van oorlog en gruwel? Dat geeft een beetje hoop.

17-10-1940 ‘*Ach wie nichtig, ach wie flüchtig, ist des Menschen Leben...*’* De overheersende stemming voor vandaag en ach, voor zoveel verstreken en zeker ook voor toekomstige dagen! Kon ik mijn arme popje maar kracht sturen! Maar ik zit hier te huilen en me zorgen te maken en probeer daarnaast – hoe lachwekkend kansloos! – verder te werken aan mijn vrolijke roman. Wat een overbodige onderneming! Als een kind dat speelt, of beter gezegd dat je aan het spelen zet zodat het ‘zijn tijd vult’ en enigszins evenwichtig de dagen doorkomt.

20-10-1940 ‘Birmingham gebombardeerd’, meldt het legerbericht bijna elke dag. God, heb medelijden!

23-10-1940 Vriendin Ottilie schreef me zojuist dat het stoomschip waar zendeling M. op zat – een medegevangene van Martin in Lingfield – getorpedeerd is, maar dat M. gered is. Zou ons arme knulletje ook op dat stoomschip hebben gezeten? In elk geval: mijn kind is in Canada aangekomen! Wat een ‘bijzondere’ tijd! Toeval wie in leven blijft! Een geluk als je, in leven gebleven, nog steeds in een zin van het leven kunt geloven.

25-10-1940 Voortdurend wacht ik op ‘het wonder’ dat me een moment – ach, al was het maar een kiertje! – zonder deze oorlogsellende zou bezorgen! ‘Vijf of tien jaar!’ schrijven onze kranten nu. Ik hoop op ‘het wonder’!